

Η «αγωγή θανάτου» στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση: Διερεύνηση της θεματικής στα σχολικά εγχειρίδια και ανάπτυξή της με τη συνδρομή της τέχνης και του πολιτισμού

Παυλοπούλου Ασπασία

Εκπαιδευτικός ΠΕ02, PhD, MSc, MA, Επιστημονική Συνεργάτις Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
aspavloroulou@eie.gr

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη έχει ως στόχο την ανάδειξη της σημασίας που έχει η ανάπτυξη μίας «αγωγής θανάτου» στο πλαίσιο της σύγχρονης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, ακολουθώντας τη διερεύνηση του θέματος στα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας, της Νεοελληνικής και Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, των Θρησκευτικών και, τέλος, την υποβολή προτάσεων για την αξιοποίηση των ανωτέρω και την ανάπτυξη Πολιτιστικών Προγραμμάτων με τη συνδρομή των Καλών Τεχνών και των Γραμμάτων. Δεδομένης αφενός της έλλειψης σχετικής προπαρασκευής των παιδιών από το οικογενειακό περιβάλλον, αφετέρου της παραμορφωτικής εικόνας που παρέχουν τα ΜΜΕ για το θέμα, επίσης λόγω της ευάλωτης ψυχοσύνθεσης των εφήβων και της ανάγκης για παροχή αυξημένης στήριξης σε αυτούς, θεωρείται αναγκαία όσον αφορά στο συγκεκριμένο ζήτημα η συνδρομή του σχολείου. Κατ' αρχάς η χρήση του υλικού που παρέχουν τα σχολικά εγχειρίδια, περαιτέρω δε η επεξεργασία και ανάπτυξη αυτού μέσω του πολιτισμού κάνουν δυνατή τη βιωματική πρόσληψη του θέματος από τον μαθητή, γεγονός που προάγει την ψυχοπνευματική του εξέλιξη και ωρίμανση.

Λέξεις-κλειδιά: αγωγή θανάτου, κύκλος ζωής, ψυχοπαιδαγωγική προπαρασκευή, τέχνη, πολιτισμός

Εισαγωγή

Ο θάνατος αποτελεί σαφώς το μέγιστο των μυστηρίων, καθώς ορίζει το πεπερασμένο της ανθρώπινης ύπαρξης (τουλάχιστον στη βιολογική μορφή της), αλλά και το απόλυτο όριο της ανθρώπινης γνώσης ή, αντιστρόφως, το ύψιστο σύμβολο της ανθρώπινης άγνοιας και ατέλειας. Εκτός από τη γέννηση, ο θάνατος είναι η μόνη, προδιαγεγραμμένη και αναπόφευκτη, κοινή εμπειρία για όλα τα έμβια όντα. Για τους λόγους αυτούς ο θάνατος έχει αποτελέσει αντικείμενο όλων των φιλοσοφικών και θρησκευτικών ρευμάτων στο πλαίσιο του συνόλου των κοινωνιών και πολιτισμών της ανθρωπότητας σε όλο το φάσμα της ιστορικής της ύπαρξης και σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης. Η ενασχόληση με το θέμα και η εντρυφήση σε αυτό αποτελεί βέβαια για τον άνθρωπο φυσική αποτύπωση της δραματικής εμπειρίας, αλλά και πηγαία έκφραση της αγωνίας του απέναντι στο άφευκτο τού τέλους· αναμφίβολα όμως συνιστά επίσης τρόπο εξοικείωσης με αυτό και τελικά διαχείρισής του. Εν τέλει, η πραγμάτευση του θανάτου σε φιλοσοφικό, θρησκευτικό, θεολογικό, ηθικό επίπεδο ή σε επίπεδο καλών τεχνών αποτελεί ενασχόληση με την ίδια την ανθρώπινη ζωή, της οποίας ο θάνατος αποτελεί φυσική και αναπότρεπτη κατάληξη.

Σε επίπεδο σχολικής πραγματικότητας η ενασχόληση με το θέμα του θανάτου, όπως είναι φυσικό, εγείρει στους εκπαιδευτικούς αίσθημα αμηχανίας ή δυσθυμίας, καθώς κατά κανόνα αισθάνονται ανεπαρκείς να το πραγματευθούν με τρόπο τέτοιο, ώστε αυτό να μην προξενήσει οδύνη, τρόμο, αποστροφή, ως εκ τούτου να μην καταστεί μία τραυματική εμπειρία για τους μαθητές τους (Δικαίου & Μπρούζος, 2017· Ντουρά, 2004). Για τον λόγο αυτό αποφεύγουν την ενασχόληση με το θέμα –ή έστω την επικέντρωση και εμβάθυνση σε αυτό–, προκρίνοντας την πραγμάτευση θεμάτων, τα οποία προάγουν τη χαρά της ζωής και την ελπίδα της δημιουργίας. Κυρίαρχη εξάλλου είναι η άποψη τόσο μεταξύ των

εκπαιδευτικών, όσο και στην ευρύτερη κοινωνία, ότι η εκπαίδευση προετοιμάζει το παιδί για τη ζωή, συνεπώς η ενασχόληση με τον θάνατο όχι μόνον παρέλκει, αλλά δεν είναι καν θεμιτή.

Υπό το σκεπτικό αυτό, ωστόσο, φαίνεται να μας διαφεύγει ότι χρέος του σχολείου δεν είναι να διδάσκει μόνον τις ευφρόσυνες εκφάνσεις, αλλά ολόκληρο τον κύκλο της ζωής, του οποίου κατάληξη αποτελεί ο θάνατος. Καθώς, μάλιστα, αναντίρρητα ο τελευταίος αποτελεί ένα σημαντικό –αν όχι το πιο σημαντικό– κεφάλαιο σε όλες τις εκφάνσεις του ανθρώπινου πολιτισμού, η ενασχόληση με αυτόν δύναται να αποτελέσει αφενός μία εξαιρετική πηγή γνώσης, αφετέρου ένα αναντικατάστατο μέσο ωρίμανσης, κοινωνικής ενσυναίσθησης και αυτοσυνειδησίας του νέου ανθρώπου (Pessl, 2019· Mahon et al., 1999· Stroebe, 1998· Schonfeld & Karpelman, 1990). Υπό το πρίσμα των παραπάνω, στην παρούσα μελέτη θα εξετάσουμε:

- (α) τη σημασία που έχει η πραγμάτευση τού θανάτου εντός της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ώστε αυτή να αποβεί επωφελής μορφωτικά και ψυχοπαιδαγωγικά για τον μαθητή,
- (β) τα μέσα που μπορεί να χρησιμοποιήσει ο εκπαιδευτικός από την ίδια τη διδακτέα ύλη και τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών, επίσης κάποιες από τις επιμέρους θεματικές που μπορεί να αναπτύξει, προκειμένου να επιτύχει την εξοικείωση των μαθητών του με το ζήτημα του θανάτου.

Θα πρέπει να διευκρινισθεί ότι η έρευνα των παραπάνω ζητημάτων εξειδικεύεται στη βαθμίδα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (Γυμνασίου–Λυκείου) αφενός για ουσιαστικούς λόγους, συγκεκριμένα, λόγω των ιδιαζόντων ψυχογραφικών χαρακτηριστικών που έχουν οι μαθητές της συγκεκριμένης ηλικιακής κατηγορίας, αφετέρου για πρακτικούς λόγους, ακριβέστερα λόγω της αναγκαιότητας για περιορισμό εύρους του ερευνητικού αντικειμένου και, συνακόλουθα δε έκτασης της μελέτης. Κρίνεται δε σκόπιμο να αναφερθεί ότι η διερεύνηση της συγκεκριμένης θεματικής συνιστά πρωτότυπη πρόταση, η οποία υποστηρίζεται από υλικό, που εκτίθεται στα ακόλουθα αρχεία:

- (α) αρχείο με τις διδακτικές ενότητες του μαθήματος της Νεοελληνικής και Σύγχρονης Παγκόσμιας Λογοτεχνίας που αφορούν στον θάνατο (βλ. Παράρτημα 1: <https://t.ly/Vors>), και
- (β) αρχείο με συλλογή αντιπροσωπευτικών έργων τέχνης από διαφορετικές εποχές και πολιτισμούς (βλ. Παράρτημα 2: <https://t.ly/n20l>).

Η σημασία της πραγμάτευσης του θανάτου

Η σημασία της ενασχόλησης με τον θάνατο στο πλαίσιο της σχολικής εκπαίδευσης, ιδιαίτερως μάλιστα στις τάξεις του Γυμνασίου και του Λυκείου, κρίνεται αναγκαία για περισσότερους σημαντικούς λόγους, οι οποίοι σχετίζονται με τα ιστορικά συμφραζόμενα της περιόδου που διάγουμε, με τις κρατούσες αντιλήψεις και νοοτροπίες, με τα ψυχογραφικά χαρακτηριστικά των παιδιών της συγκεκριμένης ηλικιακής περιόδου, με τον ρόλο της εκπαίδευσης στη ζωή των μαθητών γενικά, ειδικότερα δε, με τον νέο πολυσχιδή ρόλο που καλούνται να διαδραματίσουν οι εκπαιδευτικοί και με τις δυνατότητες της σχολικής κοινότητας.

Κατ' αρχάς, θα πρέπει να αποτελέσει συνείδηση όλων όσοι έχουν παιδαγωγικό ρόλο (γονέων, κηδεμόνων, εκπαιδευτικών) ότι ο αποκλεισμός του παιδιού από τον θάνατο, το πένθος και τον θρήνο, είτε αυτός εκφράζεται με την αποφυγή κάθε θεωρητικής αναφοράς στο θέμα, είτε μέσω της «προστασίας» του παιδιού από τη βιωματική εμπειρία (αποφυγή συζητήσεων για άρρωστα ή αποβιώσαντα πρόσωπα, μη συμμετοχή σε ταφικές ή επιμνημόσυνες τελετές κ.ο.κ.), συντελεί στην συντήρηση μίας επίπλαστης κατάστασης, επίσης στην παράταση της ανωριμότητας του νέου ανθρώπου, η οποία, σύμφωνα με τα πορίσματα της σύγχρονης έρευνας, μόνο επιβλαβής μπορεί να είναι για αυτόν στο μέλλον (Αναγνωστοπούλου, 2015· Ντουρά, 2004). Αντιθέτως, η ενημέρωση για τον θάνατο μεταφέρει στο παιδί το μήνυμα της φυσιολογικότητας του θανάτου και μειώνει τη δραματικότητα της ενδεχόμενης/μελλοντικής ή υπαρκτής/παρούσας απώλειας. Επίσης, η

συμμετοχή στο πένθος δίνει τη δυνατότητα στο παιδί, όπως και σε κάθε άνθρωπο, να διέλθει από τα αναγκαία στάδια που θα του επιτρέψουν να αποδεχθεί το γεγονός και να ξεπεράσει το τραύμα (Αναγνωστοπούλου, 2015· Pessl, 2019· Παπανικολάου, 2014· Kato & Mann, 1999· Neimeyer, 1998· Lendrum & Syme, 1992· Bowlby, 1980· Kübler-Ross, 1969), να επαναπροσδιορίσει τον εαυτό του και τη ζωή του χωρίς την παρουσία πλέον των απωλεσθέντων προσώπων και να δομήσει νέους όρους ύπαρξης, δημιουργώντας μεν νέες σχέσεις, διατηρώντας δε εκ παραλλήλου τη συναισθηματική του σχέση με τον αποθανόντα (Pessl, 2019· Μπλάγκα, 2018· Δικαίου & Μπρούζος, 2017· Ντουρά, 2004). Εν τέλει, είναι η ανάπτυξη της γνώσης γύρω από τον θάνατο στη ιστορική διαχρονία του και η έκφραση των συναισθημάτων γύρω από τον θάνατο ως βιωμένης γνώσης που δύνανται να συντελέσουν στη γνωσιακή και την ψυχοπνευματική ανάπτυξη του παιδιού.

Ειδικότερα, το ζήτημα του θανάτου είναι αναγκαίο να θίγεται και να αναλύεται στο πλαίσιο της σχολικής εκπαίδευσης, καθώς συχνά το γονεϊκό-οικογενειακό περιβάλλον αποφεύγει την εξοικείωση του παιδιού με αυτό (Αναγνωστοπούλου, 2015· Παπανικολάου, 2014· Herbert, 2008· Mahon et al., 1999). Συγκεκριμένα, όπως έχει προκύψει από σχετικές έρευνες, οι γονείς αποφεύγουν να ανταποκριθούν στις απροσδόκητες ερωτήσεις των μικρών παιδιών, αλλά και να διεξάγουν συζητήσεις με τους εφήβους περί του θανάτου, θεωρώντας το θέμα ζοφερό, συνεπώς ικανό να τραυματίσει την τρυφερή και αθώα παιδική ψυχή και τον ευάλωτο εφηβικό ψυχισμό αντίστοιχα. Είναι λοιπόν η σχολική κοινότητα αυτή, η οποία συχνά επωμίζεται τον δύσκολο αυτό ρόλο μύησης του μαθητή σε μία «αγωγή θανάτου» (Γαϊτάνη, 2018· Herbert, 2008), ο δε εκπαιδευτικός καλείται να αντεπεξέλθει σε ρόλο δασκάλου, εμπνευστή και συγχρόνως θεραπευτή (Αναγνωστοπούλου, 2015· Γαλανάκη, 2011· Papadatou, 2009· Μπρούζος, 2009· Ντουρά, 2004).

Εκτός όμως του οικογενειακού περιβάλλοντος, είναι διαπιστωμένο ότι επίσης το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον στον σύγχρονο δυτικό κόσμο αντιμετωπίζει με δυσφορία, συχνά μάλιστα με αποστροφή, την ενασχόληση με τον θάνατο (Lendrum & Syme, 1992). Η αυξημένη τάση αντιμετώπισης του θανάτου ως ταμπού σε σχέση προς αυτήν παλαιότερων εποχών δύναται να ερμηνευθεί ιστορικά. Συγκεκριμένα, το μέγεθος της φρίκης που βίωσε ο κόσμος κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20ου αιώνα, οι παγκόσμιοι πόλεμοι και το ολοκαύτωμα, οι εμφύλιοι πόλεμοι και η εγκαθίδρυση ολοκληρωτικών καθεστώτων, οι πολιτικές διώξεις, η πείνα και οι μεταδοτικές ασθένειες έκαναν τον μεταπολεμικό άνθρωπο να αρνείται την ενθύμηση του τέλους. Γιατί το τέλος δεν ήταν πλέον η φιλοσοφημένη απόληξη μίας ειρηνικής πορείας στον δρόμο της ζωής, αλλά η βίαιη και αιματηρή διακοπή της. Υπό το βάρος των παραπάνω, ο δυτικός άνθρωπος από τα μέσα του περασμένου αιώνα στράφηκε με δίψα στον ευδαιμονισμό και τον καταναλωτισμό, επιδόθηκε σε έναν αγώνα να καρπωθεί το μέγιστο των αγαθών και να χαρεί το ύψιστο των απολαύσεων της ζωής. Επιπλέον, η πρόοδος της Ιατρικής, της Βιολογίας και της Φαρμακευτικής, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του προσδοκίμου ζωής, δημιούργησε ένα νέο αίσθημα θριάμβου έναντι του θανάτου. Το τέλος δεν μπορεί να αποφευχθεί, μπορεί όμως να παραταθεί κατά πολύ, ως εκ τούτου ο άνθρωπος μπορεί να ζήσει με την ελπίδα της μακροβιότητας.

Στο πλαίσιο αυτό βέβαια, ο σύγχρονος άνθρωπος εξόρκισε την επαφή με κάθε τι που διαταράσσει την επιδίωξή του για διαρκή ευωχία και την ελπίδα του για μακροήμερευση. Ο κόσμος της τηλεόρασης, της διαφήμισης, του διαδικτύου ασχολείται με τη γρήγορη απόλαυση και όχι με την αργή και βαθιά εντρυφήση σε φιλοσοφικούς και πνευματικούς προβληματισμούς. Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι άνθρωποι της σύγχρονης κοινωνίας ανεξαρτήτως ηλικίας, τόσο οι ενήλικες, όσο και τα παιδιά, παρουσιάζουν μειωμένη εξοικείωση με ζητήματα θανάτου από ό,τι προηγούμενες γενεές. Σαφώς λοιπόν τα παιδιά στερούνται, όχι μόνο εκ μέρους του οικογενειακού, αλλά και εκ μέρους του κοινωνικού περιβάλλοντος, ικανών διαύλων γνώσης και εμπειρίας που θα τα εξοικειώσει με το θέμα (Αναγνωστοπούλου, 2015· Herbert, 2008).

Βέβαια, στο πλαίσιο των σύγχρονων ΜΜΕ, ο θάνατος κάθε άλλο παρά ανύπαρκτος είναι: συχνά μάλιστα είναι μαζικός ή άγριος, κατάληξη ανείπωτης βίας και φρικτού εγκλήματος. Είναι όμως ένας θάνατος που προβάλλεται ως κομμάτι μιας μυθοπλασίας και, από την άποψη αυτή, εντάσσεται στο πλαίσιο το θεάματος, συνεπώς καταναλώνεται ως θέαμα χωρίς να οδηγεί σε περαιτέρω προβληματισμούς και εντυπώσεις: ακόμα περισσότερο μάλιστα, χωρίς να καλλιεργεί ευαισθησίες και να πλάθει συνειδήσεις. Στο πλαίσιο αυτό τα παιδιά όχι μόνον δεν αποκτούν μία σχέση με το ζήτημα του θανάτου, αλλά και εξοικειώνονται με μία στρεβλή, παραμορφωτική εικόνα του (Gartley & Bernasconi, 1967· Herbert, 2008). Το μικρό παιδί γνωρίζει ότι ο γάτος Σιλβέστρος, που θα ισοπεδωθεί κάτω από τις ρόδες ενός φορτηγού, στην επόμενη σκηνή θα σηκωθεί πάλι όρθιος και, τινάζοντας το ισοπεδωμένο κορμί για να ανακτήσει τη φόρμα του, θα συνεχίσει ακάθεκτος να κυνηγά το καναρίνι της γιαγιάς. Ο έφηβος πάλι μέσω παιχνιδιών ψηφιακής τεχνολογίας επιδίδεται σε βομβαρδισμούς και εξοντώνει μαζικά φανταστικούς εχθρούς: το ενδιαφέρον του όμως ουδόλως στρέφεται στο θέμα του θανάτου, αλλά επικεντρώνεται αποκλειστικά και μόνο στην επίτευξη του «σκορ», αφού γνωρίζει καλά ότι στην πραγματικότητα από το παιχνίδι του κανέναν δεν σκοτώνεται. Ωστόσο, αυτή ακριβώς η εξοικείωση με τον ψευδή θάνατο θα στερήσει ακόμη περισσότερο το παιδί από την ουσία και το νόημα του πραγματικού θανάτου, από την αληθινή βαθιά οδύνη που αυτός συνεπάγεται, και από την πορεία από τον θρήνο στην αυτεπίγνωση, την ανασύνταξη του κόσμου εντός και εκτός του και τη συνέχιση της ζωής με το δεδομένο της απώλειας (Pessi, 2019· Μπλάγκα, 2018· Kato & Mann, 1999· Neimeyer, 1998· Bowlby, 1980· Kübler–Ross, 1969).

Το νεαρό μέλος της κοινωνίας μας λοιπόν προσέρχεται κατά κανόνα στη μέση βαθμίδα εκπαίδευσής του όχι παντελώς στερημένο μίας γεύσης θανάτου, αλλά διαθέτοντας μία εσφαλμένη εικόνα, που θα το οδηγήσει σε ακόμη μεγαλύτερα αδιέξοδα, όταν θα έρθει η μοιραία στιγμή να αντικρύσει –άμεσα στη διάρκεια των εφηβικών του χρόνων ή ίσως και αργότερα κατά την ενήλικη ζωή του– την πικρή πραγματικότητα που συνεπάγεται η απώλεια ενός οικείου του. Πρόκειται για μία κατάσταση, η οποία αφενός κάνει ακόμη μεγαλύτερη την ανάγκη της προσφοράς από το σχολείο μίας «αγωγής θανάτου», αφετέρου δυσχεραίνει την πρόσληψη της νέας γνώσης εκ μέρους του μαθητή, συνεπώς και την επιτυχία του όλου εγχειρήματος. Σύμφωνα με τα παραπάνω, το παιδί εισέρχεται σε μία πραγμάτευση του θανάτου όχι αγνοώντας πλήρως αυτόν, αλλά έχοντας βαθιά χαραγμένες στο υποσυνείδητό του κίβδηλες παραστάσεις για αυτόν. Πρόκειται για μία κατάσταση, η οποία αφενός κάνει ακόμη μεγαλύτερη την ανάγκη της προσφοράς από το σχολείο μίας «αγωγής θανάτου», αφετέρου δυσχεραίνει την πρόσληψη της νέας γνώσης εκ μέρους του μαθητή, συνεπώς και την επιτυχία του όλου εγχειρήματος. Η σχεδίαση και η υλοποίηση ενός τέτοιου προγράμματος είναι έργο απαιτητικό και επίπονο, όχι μόνο γιατί το ζήτημα απαιτεί λεπτούς και επιδέξιους χειρισμούς, αλλά και γιατί ο εκπαιδευτικός, αγνοώντας σε μεγάλο βαθμό τις ήδη υπάρχουσες παραστάσεις του μαθητή, πορεύεται κατά κανόνα σε αχαρτογράφητα νερά.

Ειδικότερα, όσον αφορά στο παιδί της εφηβικής ηλικίας, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη περισσότερες παράμετροι που καθιστούν αναγκαία την ανάπτυξη σχολικής αγωγής γύρω από το θέμα. Συγκεκριμένα, ο έφηβος διάγει την περίοδο ορόσημο, κατά την οποία διαμορφώνει και αναπτύσσει την προσωπικότητά του. Η εφηβεία εκτιμάται από παιδοψυχολόγους, παιδίατρος και παιδαγωγούς ως ένα ιδιαίτερα δύσκολο και πολύπλοκο αναπτυξιακό στάδιο στη ζωή του ανθρώπου, κατά το οποίο αυτός βιώνει μία διαδικασία αποπροσανατολισμού και αναπροσανατολισμού λόγω της μετάβασης από την κατάσταση του παιδιού σε εκείνη του ενήλικα (Λάππας, 2019· Κουρκούτας, 2011· 2008· Vallejo–Nágera, 2001). Πρόκειται για μία περίοδο μεγάλων εξερευνήσεων τόσο του εσωτερικού ψυχικού κόσμου, όσο και υπαρξιακών ερωτημάτων γύρω από τη ζωή. Παράλληλα με τις ραγδαίες αλλαγές που συμβαίνουν στο σώμα του νέου ανθρώπου, αυτός εισέρχεται σε μία διαδικασία αυτοανίχνευσης και αυτοπροσδιορισμού, στο πλαίσιο της οποίας βιώνει συναισθηματικές διακυμάνσεις, ελλιπή αυτοεκτίμηση, αδιέξοδα και ανασφάλειες που συγκλονίζουν την

ύπαρξή του, συχνά δε τον οδηγούν σε κοινωνικά, συναισθηματικά και συμπεριφορικά προβλήματα, όπως εσωστρέφεια, αντιδραστικότητα, επιθετικότητα, αμφιθυμία, ακόμη και σε παραβατικότητα, διατροφικές διαταραχές, ψυχοσωματικά συμπτώματα, εξάρτηση από ουσίες, αυτοκτονικές τάσεις κ.ά. (Κουρκούτας, 2011· 2008· Vallejo–Nágera, 2001). Στο πλαίσιο αυτό ο έφηβος συχνά επιδιώκει να φαίνεται ισχυρός και αυτάρκης, αδιάφορος απέναντι σε φόβους και κινδύνους, περιφρονητικός ή ακόμη και παιγνιώδης σε σχέση με τον θάνατο. Μουσικά είδη αντικουλτούρας (*underground music*), όπως *Death Metal*, *Gothic Rock*, *Dark Wave*, *Punk* κ.ά., σατανιστικά σύμβολα και καταστροφικές ή αυτοκαταστροφικές τάσεις (αλληγορίες ανατροπής του πολιτισμού, απαξίωσης των κοινωνικών δομών, των νόμων και των θεσμών, γενική διάλυση–τέλος, κυριαρχία του θανάτου), αποτελούν τυπικά χαρακτηριστικά της κουλτούρας των νέων (Κολοβός, 2013· Κουρκούτας, 2011· 2008· Bennett, 2008· Vallejo–Nágera, 2001). Η δε συνήθης τάση για ενασχόληση με επικίνδυνα σπορ (αγώνες ταχύτητας, ελεύθερες πτώσεις κ.ο.κ.) συμπληρώθηκε τα τελευταία χρόνια με τα επικίνδυνα διαδικτυακά παιχνίδια πρόκλησης (*challenge games*), που έχουν στοιχίσει τη ζωή σε περισσότερους εφήβους.

Υπό το πρίσμα των παραπάνω, είναι σαφές ότι η προσέγγιση του θανάτου στο πλαίσιο της σχολικής εκπαίδευσης είναι εντελώς αναγκαία, καθώς, σε γνωσιακό επίπεδο, είναι δυνατό να δημιουργήσει για τον έφηβο μία πιο ρεαλιστική και ισορροπημένη εικόνα για το θέμα, απαλλαγμένη από τις τάσεις μετασχηματισμού του θανάτου σε είδος πρόκλησης, αντίδρασης ή απλώς σε μόδα. Επίσης, σημαντικός σε ψυχολογικό, ψυχοσυναισθηματικό και ψυχοκοινωνικό επίπεδο είναι ο ρόλος του εκπαιδευτικού που προσεγγίζει το ζήτημα του θανάτου μέσω της διδασκαλίας του. Ακριβέστερα, ο έφηβος έχει την ευκαιρία να νιώσει ότι υπάρχει ενδιαφέρον από κάποιον ενήλικα για τις ανησυχίες και τους προβληματισμούς που τον ταλανίζουν σε αυτή τη φάση της ζωής του γύρω από την αβεβαιότητα της ζωής και την ανασφάλεια για το μέλλον (Αναγνωστοπούλου, 2015· Γαλανάκη, 2011· Κουρκούτας, 2011· 2008· Vallejo–Nágera, 2001). Μέσω της παρότρυνσης του εκπαιδευτικού μπορεί σταδιακά να εγκαταλείψει τον απομονωτισμό του και να εκφράσει σκέψεις και φόβους για ένα μέλλον που του φαίνεται σκοτεινό και αβέβαιο, η κατάληξη του οποίου αποτελεί και την αποκορύφωση του ζόφου και της αβεβαιότητας. Αυτή ακριβώς όμως η έκφραση του φόβου αποτελεί και τον ασφαλέστερο τρόπο υπέρβασής του (Δικαίου & Μπρούζος, 2017· Herbert, 2008). Επιπλέον, η αναγνώριση των πραγματικών διαστάσεων και της σημασίας του θανάτου μπορούν να τον κάνουν να αναγνωρίσει το νόημα, την ομορφιά και την αξία της ζωής, η οποία δεν απαξιώνεται από τις αντιξοότητες και τα αδιέξοδα, αλλά νοηματοδοτείται και κατακτάται από τις προσπάθειές μας.

Τέλος, η σημασία της ανάπτυξης μίας αγωγής θανάτου στο πλαίσιο της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης είναι σημαντική, καθώς οι ποικίλες μορφές που έχουν αναπτύξει οι διαφορετικοί λαοί για να εκφράσουν τα αισθήματά τους έναντι της προοπτικής ή του τετελεσμένου θανάτου, επίσης για να πενθήσουν, να θρηνήσουν και να μνημονεύσουν τους αποβιώσαντες, αποτελούν ένα κολοσσιαίο κεφάλαιο του ανθρώπινου πολιτισμού, συνεπώς και μία τεράστια μορφωτική παρακαταθήκη. Οι μαθητές του Γυμνασίου και του Λυκείου, καθώς διαθέτουν ικανοποιητικό μορφωτικό επίπεδο και υψηλή αντιληπτικότητα – τουλάχιστον σε σχέση με τους μαθητές του Δημοτικού–, που τους επιτρέπουν την εκλογίκευση και τη σύλληψη θεωρητικών εννοιών και σχημάτων, είναι σε θέση να πραγματοποιήσουν, σε πλαίσιο καθοδηγούμενης αυτενέργειας και λαμβάνοντας αφόρμηση από τις ήδη διδαχθείσες διδακτικές ενότητες ή από τις βιωματικές τους εμπειρίες, συσχετισμούς, συγκρίσεις, διαφοροποιήσεις και αναλύσεις, προκειμένου να εμβαθύνουν στο θέμα. Επίσης, η πραγμάτευση του θέματος μέσω συγκριτικής αναφοράς σε αντιλήψεις, ήθη και έθιμα διαφορετικών κοινωνιών ή λαών σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους μπορεί αδιαμφισβήτητα να προαγάγει τη διαπολιτισμικότητα και την αποδοχή της διαφορετικότητας εντός της σχολικής κοινότητας (Ζαρταλούδη, 2010· Becker et al, 2007· Ραιμπό, 1996).

Με όλα τα παραπάνω γίνεται σαφής ο πολυδιάστατος ρόλος που μπορεί να διαδραματίσει μία αγωγή θανάτου στο πλαίσιο της ευρύτερης εκπαιδευτικής διαδικασίας. Σε επίπεδο ψυχοεκπαίδευσης, η πραγμάτευση του θανάτου θα επιτρέψει την εξωτερικευση των συναισθημάτων του μαθητή, οδηγώντας τον στην απελευθέρωσή του από το βάσανο της εσωστρέφειας, των απωθημένων ερωτημάτων, της καταπιεσμένης αγωνίας και του φόβου, επιτρέποντας την αποτελεσματική διαχείριση των αισθημάτων εκ μέρους του (Δικαίου & Μπρούζος, 2017· Αναγνωστοπούλου, 2015· Παπανικολάου, 2014· Kato & Mann, 1999· Neimeyer, 1998· Lendrum & Syme, 1992· Bowlby, 1980). Επιπλέον, μία τέτοια εκπαιδευτική διαδικασία δύναται να λειτουργήσει προληπτικά–προπαρασκευαστικά, προετοιμάζοντας τον μαθητή για τη μελλοντική αντιμετώπιση του θανάτου, υποστηρικτικά δε για την περίπτωση της ήδη βιωμένης εμπειρίας –με την προϋπόθεση βέβαια ότι δεν υφίσταται πρόσφατο πένθος (Pessl, 2019· Δικαίου & Μπρούζος, 2017· Herbert, 2008· Ραιμπό, 1996· Gartley & Bernasconi, 1967). Επίσης, σε επίπεδο γνωσιακό–μαθησιακό και παιδαγωγικό, η προσέγγιση του θέματος μέσω της τέχνης θα συντελέσει στην διεύρυνση των πολιτισμικών του αναπαραστάσεων και γνώσεων, συντελώντας στην πνευματική καλλιέργεια και την ψυχική του ωρίμανση (Paradatou, 2009· Stroebe, 1998).

Η τέχνη και ο πολιτισμός στην υπηρεσία της αγωγής θανάτου

Η ανάπτυξη της αγωγής θανάτου στο σχολείο μπορεί να προσλάβει δύο μορφές. Συγκεκριμένα:

- (α) Δύναται να ενταχθεί από τον εκπαιδευτικό στην ευρύτερη θεματική τού διδακτικού του αντικειμένου ως τμήμα αυτής. Στην περίπτωση αυτή, ο εκπαιδευτικός λαμβάνει αφορμή από περισσότερα σημεία της διδακτέας ύλης κατά τη διάρκεια της ροής τού κανονικού διδακτικού προγράμματος και επιδιώκει να εμβαθύνει στο θέμα, χωρίς ωστόσο να προάγει την πραγμάτευσή του έναντι των υπολοίπων.
- (β) Μπορεί να αναπτυχθεί σε πλαίσιο ενός αυτοτελούς Πολιτιστικού Προγράμματος, το οποίο θα δώσει τη δυνατότητα για εξέταση περισσότερων πτυχών του αντικειμένου και εμβάθυνσης σε αυτό. Επίσης, μπορεί να πλαισιωθεί από διεπιστημονικές συνεργασίες, επισκέψεις σε μουσεία, αρχαιολογικούς χώρους κ.ο.κ., ασκήσεις διάδρασης, βιωματικές δράσεις, έρευνα πεδίου.

Το διδακτικό υλικό που μας παρέχεται από την ύλη της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης προσφέρει πλήθος αφορμήσεων, τις οποίες μπορεί να εκμεταλλευτεί ο εκπαιδευτικός, προκειμένου να επιχειρήσει την προσέγγιση του θέματος. Στην παρούσα μελέτη επιχειρήθηκε μία έρευνα για τον εντοπισμό και την ανάσυρση υλικού από τα διδακτικά εγχειρίδια Αρχαίας και Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας, επίσης Ιστορίας και, σε μικρότερο βαθμό, Θρησκευτικών, το οποίο αξιοποιήθηκε περαιτέρω μέσω δεδομένων της Αρχαιολογίας, της Αγιογραφίας, των Εικαστικών και της Φωτογραφίας για τον σχεδιασμό Πολιτιστικών Προγραμμάτων. Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης παρουσιάζονται μόνον ενδεικτικά μερικά από αυτά.

Κατ' αρχάς, στο πλαίσιο της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας της Α' και Β' Γυμνασίου, η διδασκαλία της *Ομήρου Ιλιάδας* και *Οδύσσειας* αντίστοιχα δίνουν την ευκαιρία στον εκπαιδευτικό να εμβαθύνει αφενός στο θέμα του ηρωικού θανάτου, του μεταθανάτιου κλέους, του χρέους απόδοσης τιμών στους ηρωικούς νεκρούς, αφετέρου στο ζήτημα της ολοκλήρωσης του βίου σε κατάσταση σοφίας και γαλήνης και στο τέλος της ζωής σε βαθιά γεράματα κοντά σε αγαπημένους, όπως αυτά ίσχυαν κατά την περίοδο της Πρώιμης Ελληνικής Αρχαιότητας. Οι μορφές και η δράση του Αχιλλέα, του Έκτορα και του συνόλου των πολεμιστών της *Ιλιάδας* παρέχουν ένα τεράστιο παραστατικό υλικό για την πραγμάτευση του πρώτου θέματος, ο Οδυσσεύς που λαχταρά να γεράσει και να ταφεί στην πατρίδα του περιτριγυρισμένος από τους οικείους του για εκείνη του δεύτερου. Οι αντιλήψεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου από την Μυκηναϊκή Εποχή έως και τους Ομηρικούς Χρόνους σχετικά με την επέκεινα ζωή (Άδης, Ηλύσια Πεδία, Νήσος των Μακάρων) μπορούν να γίνουν

αφορμή για εμβάθυνση στα αισθήματα του αρχαίου ανθρώπου έναντι του θανάτου και να οδηγήσουν σε έκφραση των μαθητών σχετικά με σύγχρονες αντιλήψεις ή με δικές τους απόψεις επί του θέματος.

Η μελέτη του θανάτου δύναται να συνεχιστεί για τους Κλασικούς Χρόνους, λαμβάνοντας αφορμή από το μάθημα της *Αρχαίας Ιστορίας* της Α΄ Γυμνασίου και, συγκεκριμένα, από την ενότητα σχετικά με τον ιδιωτικό βίο των Ελλήνων κατά τον 5ο-4ο αι. π.Χ., μπορεί δε να αναπτυχθεί περαιτέρω μέσω της διδασκαλίας της *Ιστορίας του Αρχαίου Κόσμου* της Α΄ Λυκείου. Η μελέτη είναι δυνατό να λάβει χώρα στο πλαίσιο των μαθημάτων ή μπορεί να αναπτυχθεί σε ένα πλήρες Πολιτιστικό Πρόγραμμα, το οποίο θα συμπεριλάβει επισκέψεις στο *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο* και στο *Μουσείο του Κεραμεικού*.

Κατά τις επισκέψεις αυτές οι μαθητές μπορούν να επιχειρήσουν, με τη συνδρομή και την υποστήριξη του εκπαιδευτικού, την «ανάγνωση μνημείων», δηλαδή την ανάλυση της σημασίας και την ερμηνεία επιτύμβιων μνημείων (Εικ. 1΄ επίσης βλ. Παράρτημα 2: <https://t.ly/Vors>, Εικ. 1-13) και παραστάσεων αγγειογραφίας με σκηνές ταφικών τελετών (Εικ. 2΄ επίσης βλ. Παράρτημα 2: <https://t.ly/n20l>, Εικ. 14-35).

Εικ. 1: Επιτύμβια στήλη του Φιλοξένου. Εικονίζεται με τη σύζυγό του Φιλουμένη σε αποχαιρετισμό (δεξιωσιν), περ. 400 π.Χ. J. Paul Getty Museum.

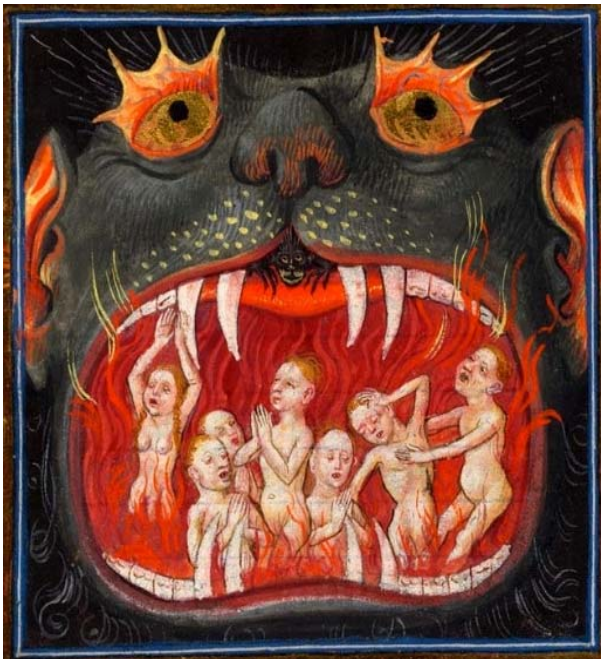
Εικ. 2: Λεπτομέρεια από τον κρατήρα του Ευφρονίου. Εικονίζονται ο Ύπνος και ο Θάνατος που μεταφέρουν το σώμα του νεκρού Σαρπηδόνα έξω από το πεδίο της μάχης. Παρίσταται ο Ερμής. 515 π.Χ. Metropolitan Art Museum, New York.

Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί αρχικά η θέση, η χρήση και η λειτουργία του μνημείου, επίσης, να αναλυθεί το περιεχόμενο των παραστάσεων, ειδικότερα, του ρόλου των μορφών και των αποτυπωμένων στις εκφράσεις του προσώπου και στις κινήσεις του σώματος αισθημάτων. Έτσι, οι μαθητές έχουν την ευκαιρία να συλλάβουν το γεγονός του θανάτου στη διαχρονία του, ακριβέστερα τα αισθήματα απώλειας, οδύνης, απόγνωσης που συνεπάγεται, επίσης, τους τρόπους που επιλέγουν οι κοινωνίες να εκφράσουν τη συλλογική οδύνη μέσω της τελετουργίας και να εξέλθουν από αυτήν μετά από περίοδο θρήνου, τέλος να διατηρήσουν την μνήμη των νεκρών μέσω περιοδικά επαναλαμβανόμενων μνημόσυνων τελετουργιών ως σημαντικό τμήμα της ζωής τους.

Στη Β' Γυμνασίου και τη Β' Λυκείου οι μαθητές έχουν την ευκαιρία, μέσω του μαθήματος της *Μεσαιωνικής και Νεότερης Ιστορίας* και της *Ιστορίας του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου* αντίστοιχα, να πραγματευθούν την εξέλιξη των αντιλήψεων περί του θανάτου στον Μεσαίωνα και στους Νεότερους Χρόνους.

Εικ. 3: «Η Κλίμαξ της Θείας Ανόδου» του Αγίου Ιωάννη του Σιναΐτη, 12ος αι., Μονή της Αγίας Αικατερίνης του όρους Σινά.

Εικ. 4: Μικρογραφία χειρογράφου με παράσταση κολάσεως από το έργο της Catherine de Clèves «The Hours», 15ος αι. Morgan Museum.

Στο πλαίσιο αυτό εξετάζεται η αλλαγή που επέφερε ο Χριστιανισμός στις αντιλήψεις περί θανάτου, ειδικότερα δε η σημασία της αντίληψης για την επιβίωση της ψυχής, για τη μεταθανάτια κρίση δικαίων και αδίκων και την περαιτέρω ύπαρξη των ψυχών στον Παράδεισο και την Κόλαση αντίστοιχα.

Στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσε να σχεδιασθεί και να υλοποιηθεί ένα Διαθεματικό-Διεπιστημονικό Πρόγραμμα μέσω της συνεργασίας του Φιλολόγου-Ιστορικού και του Θεολόγου. Ακριβέστερα, με τη συνδρομή του Θεολόγου μπορεί να αναλυθεί το νόημα εννοιών και γεγονότων της θρησκευτικής ζωής που συνδέονται με τον βιολογικό θάνατο και την αθανασία της ψυχής, όπως εκείνες του *Θεανθρώπου*, της *Επαγγελίας*, του *Θεϊκού Πάθους*, της *Καθόδου στον Άδη* και της *Ανάστασης*, τα θέματα αυτά δε να εξετασθούν στο

Εικ. 5: Λεπτομέρεια από έργο «Δευτέρα Παρουσία» του Γ. Κλόντζα. Εικονίζεται η κόλαση με την κάμινου του πυρός. Τέλη 16ου αι. Ψηφιοποιημένο Αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας.

πλαίσιο αφενός της χριστιανικής πίστης, αφετέρου της φιλοσοφικής–θρησκευτικής σκέψης περισσότερων θρησκειών ποικίλων λαών από την αρχαιότητα έως σήμερα και φυσικά να επιδιωχθεί η εμβάθυνση στο συμβολικό και φιλοσοφικό περιεχόμενό τους.

Η μελέτη της τέχνης και σε αυτήν την περίπτωση προσφέρει πλήθος παραστατικών μέσων πρόσληψης του αντικειμένου (Stroebe, 1998). Παραστάσεις του Θεϊκού Πάθους και της Ανάστασης, επίσης κρίσης των νεκρών, ανόδου στην κλίμακα του Παραδείσου ή ρίψης ψυχών στις φλόγες της Κολάσεως αποτελούν ενδιαφέρουσες πτυχές της αποτύπωσης του ανθρώπινων αντιλήψεων και αισθημάτων έναντι του θανάτου τόσο στη Βυζαντινή Αγιογραφία, όσο και στη Δυτική Τέχνη (Εικ. 3–5· επίσης βλ. Παράρτημα 2: <https://t.ly/n20l>, Εικ. 36–62). Το Πρόγραμμα μπορεί επίσης να πλαισιωθεί από επισκέψεις σε σχετικά μουσεία, π.χ. στο *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο*.

Μία επίσης ενδιαφέρουσα προσέγγιση του θανάτου όσον αφορά στους Μέσους και Νεότερους Χρόνους θα μπορούσε να επιχειρηθεί μέσω του μαθήματος της *Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Τα εγχειρίδια όλων των τάξεων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης προσφέρουν πλήθος αξιόλογου υλικού, μέσω του οποίου οι μαθητές είναι δυνατόν να εμβαθύνουν στις αντιλήψεις περί θανάτου, τα νεκρικά έθιμα και τις τελετές στις παραδοσιακές κοινωνίες των Μέσων και Νεοτέρων Χρόνων.

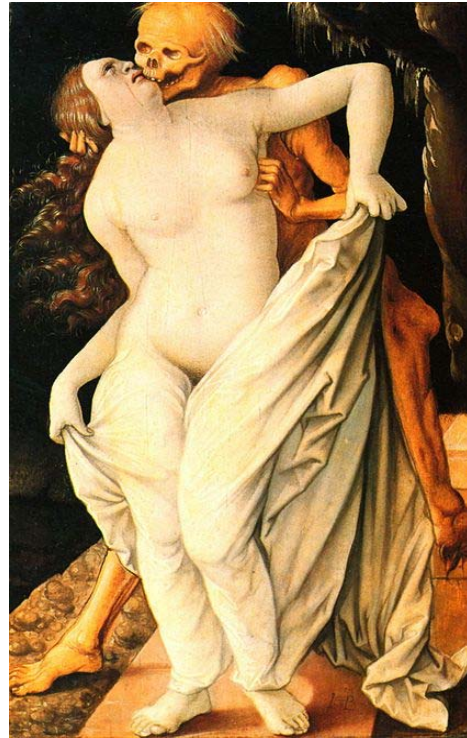
Μία διερεύνηση όλου του υλικού λογοτεχνικών έργων που αναφέρονται στον θάνατο από τα εγχειρίδια νεοελληνικής λογοτεχνίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης έχει επιχειρηθεί και εκτίθεται από τη συγγραφέα στον κατάλογο που παρατίθεται σε Παράρτημα του παρόντος (βλ. Παράρτημα 1: <https://t.ly/Vors>), προκειμένου να επισημανθούν οι ποικίλες δυνατότητες που διαθέτουν οι εκπαιδευτικοί στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη του θέματος.

Μεταξύ των καταλογογραφημένων έργων, πρέπει να επισημανθούν τα ακριτικά τραγούδια και η δημοτική ποίηση ως σημαντικές πηγές για τη λατρεία και τις λαϊκές παραδόσεις περί θανάτου (Παπανικολάου, 2014· Κατσαρού, 2008). Από τα ακριτικά θα πρέπει να επισημανθούν ο «Διγενής» (Β΄ Γυμνασίου) και το «Ο θάνατος τον πολεμά» (Α΄

Λυκείου), από τις παραλογές «*Το γεφύρι της Άρτας*» (Γ΄ Γυμνασίου) και «*Του νεκρού αδερφού*» (Α΄ Λυκείου), από τα δημοτικά τα «*Γιατί είναι μαύρα τα βουνά*», «*Η λυγερή στον Άδη*», (Α΄ Λυκείου), από τα κλέφτικα «*Των Κοντογιανναίων*» (Α΄ Λυκείου) κ.π.ά. Φυσικά ο εκπαιδευτικός μπορεί να εμπλουτίσει το παραπάνω υλικό με μοιρολόγια, ριζίτικα ή έργα της νεότερης ελληνικής ή ξενόγλωσσης λογοτεχνίας (Κατσαρού, 2008). Οι μαθητές, χωρισμένοι σε ομάδες, μπορούν να επιλέξουν από το παραπάνω υλικό ορισμένα έργα και η κάθε ομάδα, αφού τα αναγνώσει εντός της τάξης, να αναπτύξει σχετικά με το περιεχόμενό τους διάλογο με το σύνολο της τάξης.

Η παρουσίαση αυτή και η ανάλυση από τους ίδιους τους μαθητές μπορεί να συνδράμει στη βιωματική προσέγγιση του θέματος εκ μέρους τους, καθώς δύναται να αποτελέσει καταλύτη για την εμπάθυνση αυτών σε αισθήματα, όπως η βίωση της οδύνης και της θλίψης που επιφέρει η απώλεια, ο πόνος της απουσίας και της έλλειψης, η ανάγκη ενθύμησης και απότισης τιμών, η διατήρησης της μνήμης του αγαπημένου νεκρού ως στοιχείο προσωπικής–οικογενειακής ιστορίας, συνεπώς ως ζωντανό κομμάτι της ζωής μας, τελικά η κατανόηση και ενστερνισμός της ιδέας ότι οι οικείοι που έφυγαν από τη ζωή αποτελούν την αιτία της σημερινής υπόστασής μας, καθώς συνέδραμαν στη διαμόρφωσή μας, ως εκ τούτου δεν χάθηκαν, αλλά ζουν και υπάρχουν ακόμη μέσα από εμάς.

Η μελέτη του θανάτου, βεβαίως, μπορεί να λάβει χώρα και βάσει των μαθημάτων της *Ιστορίας των Νεότερων Χρόνων* και της *Νεοελληνικής και Σύγχρονης Παγκόσμιας Λογοτεχνίας* της Γ΄ Γυμνασίου και Γ΄ Λυκείου (βλ. σχετικά τον κατάλογο νεοελληνικών κειμένων του Παραρτήματος 1: <https://t.ly/Vors>). Βάσει του ανωτέρω υλικού, οι δυνατότητες που διαθέτουν οι εκπαιδευτικοί στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη πτυχών του θέματος είναι ευρύτατες. Στο πλαίσιο αυτό, επίσης το πλήθος των εικαστικών ή άλλων καλλιτεχνικών μέσων μπορούν να υποστηρίξουν ένα σχετικό πρόγραμμα. Ακριβέστερα, έργα τέχνης, μνημεία πεσόντων στη διάρκεια πολεμικών αναμετρήσεων, φωτογραφίες δημοσιευμένες ή προερχόμενες από το προσωπικό αρχείο των μαθητών κ.π.ά. συνιστούν αξιόλογο υλικό οπτικοποίησης και ευκαιρία εμπάθυνσης στο θέμα (Εικ. 6–9΄ επίσης βλ. Παράρτημα 2: <https://t.ly/n20l>, Εικ. 63–80).

Εικ. 6: «Ο θάνατος της κόρης» του Hans Baldung, 1517.

Εικ. 7: Λεπτομέρεια από τον «Χορό του Θανάτου (Danse Macabre)», τέλος 15ου αι., τοιχογραφία του Bernt Notke στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο Ταλίν της Εσθονίας.

Όλες οι παραπάνω προσεγγίσεις, είτε λάβουν χώρα εμβόλιμα σε κάθε ευκαιρία που αναδεικνύεται από την ύλη των μαθημάτων, είτε αναπτυχθούν στο πλαίσιο ενός Πολιτιστικού Προγράμματος, θα εξοικειώσουν τους μαθητές με την πολισιχιδία που παρουσιάζει η προσέγγιση των πολιτισμών επί του θέματος ανά τους αιώνες. Μάλιστα, σε τάξεις με μεικτό εθνολογικά ή θρησκευτικά πληθυσμό μπορεί να ανατεθεί η παρουσίαση ηθών και εθίμων από την χώρα προέλευσής τους ή την θρησκεία τους, προκειμένου να αναζητηθούν διαφορές και ομοιότητες στον τρόπο με τον οποίο οι διάφοροι λαοί προσλαμβάνουν, πραγματεύονται και, τελικά, αντιμετωπίζουν τον θάνατο.

Εικ. 8: «Βιετνάμ». Γλυπτό του Charles Parks, 1983.

Συμπεράσματα

Γίνεται σαφές από τα παραπάνω ότι η ανάπτυξη μίας αγωγής θανάτου στη σύγχρονη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση είναι εντελώς απαραίτητη τόσο για γνωσιακούς–μαθησιακούς, όσο και για ψυχοκοινωνικούς και ψυχοπαιδαγωγικούς λόγους. Η εντρυφήση του εφήβου σε ζητήματα θανάτου, πένθους και θρήνου μέσω της σχολικής εκπαίδευσης θα επιτρέψει σε αυτόν να διαμορφώσει μία ρεαλιστικότερη αντίληψη γύρω από τον θάνατο, απαλλαγμένη από τις παραμορφωτικές εικόνες, στις οποίες τον υποβάλλουν οι σύγχρονες πηγές μαζικής πληροφόρησης. Επίσης, η προσέγγιση του θέματος μέσω της τέχνης και των γραμμάτων θα του προσφέρει τη δυνατότητα να συλλάβει το βαθύτερο νόημά του και να πραγματοποιήσει μία πρώτη βιωματική προσέγγιση σε αυτό, ανιχνεύοντας και εκφράζοντας τα αισθήματά του και εγκαταλείποντας έτσι την εσωστρέφεια, την οποία ενδεχομένως του δημιουργεί η αγωνία και ο φόβος. Πρόκειται για μία διαδικασία πρόσληψης του θανάτου υπό νέες συνθήκες νηφαλιότητας και ωριμότητας, η οποία μπορεί να λειτουργήσει ως πολύτιμη προπαρασκευή για την αντιμετώπιση εκ μέρους του μελλοντικών γεγονότων θανάτου στο οικείο περιβάλλον

Εικ. 9: Εκκλησία γεμάτη φέρετρα με θύματα κορωνοϊού στο Μπέργκαμο της Ιταλίας, Μάρτιος 2020.

του. Μέσω της σύλληψης του νοήματος των τελετουργιών αποχαιρετισμού και μνήμης του νεκρού μπορεί να συλλάβει την κοινωνική–συλλογική υπόσταση του θανάτου, κατανοώντας ότι είναι αυτός που επιτρέπει τη διαδοχή των γενεών και την ανανέωση της ζωής. Τέλος, μπορεί να αντιληφθεί τον θάνατο ως αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής, το οποίο νοηματοδοτεί αυτήν και της προσδίδει αξία και ομορφιά.

Αναφορές

- Becker, G., Xander, C. J., Blum, H. E., Lutterbach, J., Momm, F., Gysels, M. & Higginson, I. J. (2007). Do religious or spiritual beliefs influence bereavement? A systematic review. *Palliat Med*, 21.3, 207–17.
- Bennett, A. (2008). *Cultures of Popular Music*, Buckingham – Φιλαδέλφεια: Open University Press.
- Corr, C. A. (1995). Children's understanding of death: striving to understand death. Στο: K. J. Doca (Eds.), *Children mourning children*. Washington, DC: Hospice Foundation of America, σσ. 3–16.
- Fitzgerald, H. (2000). *The Grieving Teen*. American Hospice Foundation. Ανάσχυση 09.01.2021 από: <https://americanhospice.org/grieving-children/someone-you-love-has-died-a-book-for-grieving-children/>
- Gartley, W. & Bernasconi, M. (1967). The concept of death in children. *The Journal of Genetic Psychology*, 110, 71–85.
- Herbert M. (2008). *Τα παιδιά μπροστά στο πένθος και την απώλεια*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Kato, P. & Mann, T. (1999). A synthesis of psychological interventions for the bereaved. *Clinical Psychology Review*, 19, 275–296.
- Kübler-Ross, E. (1969). *On Death and Dying*. New York, NY: Macmillan
- Lendrum, S. & Syme, G. (1992). *Gift of Tears*. London: Routledge.
- Mahon, M., Goldberg, R. & Washington, S. (1999). Discussing death in the classroom: beliefs and experiences of educators and education students. *Omega*, 39, 99–121.
- Neimeyer, R. (1998). Η ανα-νοηματοδότηση της εμπειρίας του πένθους. Στο: Μ. Νίλσεν & Δ. Παπαδάτου (Επιμ.), *Το Πένθος στη Ζωή μας*. Αθήνα: Μέριμνα, σσ. 71–81.
- Papadatou, D. (2009). *In the Face of Death: Professionals Who Care for the Dying and the Bereaved*. New York: Springer Publishing Company.
- Papadatou, D., Metallinou, O., Hatzichristou, C. & Pavlidi, L. (2002). Supporting the bereaved child: Teachers' perceptions and experiences in Greece. *Mortality*, 7.3, 326–341
- Pessl, M. (2019). *Helping Children Understand Death*. Ανάσχυση 02.01.2021 από: <https://www.nytimes.com/2019/12/26/books/review/kids-picture-books-about-death.html>
- Schonfeld D. J. & Kappelman M. (1990). The impact of school-based education on the young child's understanding of death. *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics* 11.5, 247–252.
- Stroebe, M. (1998). Πένθος και Πολιτισμός. Στο: Μ. Νίλσεν & Δ. Παπαδάτου (Επιμ.), *Το Πένθος στη Ζωή μας*, Αθήνα: Μέριμνα.
- Vallejo-Nágera, A. (2001). *Εφηβεία, η άγρια ηλικία. Συμβουλές για να συμφιλιωθείτε με την επαναστατικότητα των εφήβων*. Αθήνα: Ενάλιος.
- Αναγνωστοπούλου, Τ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά*. Αθήνα: Ινστιτούτο Ψυχολογίας και Υγείας.
- Αντωνάτου, Χρ. (2015). Απώλειες και δυναμική διεργασία του πένθους στο σχολείο. Στο: Γ. Παπαδάτος, Σ. Πολυχρονπούλου & Α. Μπαστέα (Επιμ.), *5ο Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, 19–21 Ιουνίου 2015*. Ε.Κ.Π.Α.: Τομέας Ειδικής Αγωγής και Ψυχολογίας Π.Τ.Δ.Ε. – Κέντρο Μελέτης Ψυχοφυσιολογίας και Εκπαίδευσης, σσ. 178–185. Ανάσχυση 01.03.2021 από: <http://dx.doi.org/10.12681/edusc.143>
- Βαρελά, Αικ. (2010). *Ο Ρόλος του Σχολείου στη Διαμόρφωση και Τροποποίηση Αντιλήψεων των Μαθητών περί Θανάτου – Πένθους* (Μεταπτυχιακή εργασία). Αθήνα: Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. Ανάσχυση 08.02.2021 από: <https://www.openarchives.gr/aggregator-openarchives/edm/estia/000015-8830>
- Γαϊτάνη, Μ. (2018). Η αντιμετώπιση της απώλειας και του πένθους στη σχολική πραγματικότητα. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης (14–17 Ιουνίου 2018)*, τ. 8,

- 122–132. Ανάσυρση 08.02.2021 από:
<https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/edusc/article/view/2660>
Γαλανάκη, Ε. (2011). *Θέματα αναπτυξιακής ψυχολογίας*. Αθήνα: Διάδραση.
- Δικαίου, Γ. & Μπρούζος, Α. (2017). «Πένθος στην παιδική ηλικία: Στάδια και ο ρόλος του σχολείου». Στο: *Πρακτικά του 1ου Διεπιστημονικού Συμποσίου «Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; 213 χρόνια από τη Διατριβή περί Ευθανασίας του Ευγένιου Βούλγαρη»*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Σχολή Επιστημών Υγείας – Τομέας Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής, Εργαστήριο Βιοηθικής Πανεπιστημίου Κρήτης και Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας. Ανάσυρση 08.02.2021 από: <https://www.youtube.com/watch?v=8K2WMg6jJlk>
- Ζαρταλούδη, Α. (2010). Διαπολιτισμική διερεύνηση του πένθους και του θρήνου. *Interscientific Health Care*, 2, 55–63.
- Κατσαρού, Α. (2008). *Φιλολογική και λαογραφική προσέγγιση του εθιμικού βίου του ελληνικού λαού: το παράδειγμα των νεκρικών εθίμων* (Διδακτορική διατριβή). Ε.Κ.Π.Α.: Παιδαγωγικό Τμήμα Δ.Ε. – Τομέας Ανθρωπιστικών Σπουδών. Ανάσυρση 08.02.2021 από: <https://www.didaktorika.gr/eadd/forgot?token=fea97b3c6137b93a>
- Κολοβός, Ι. Ν. (2013). *Νεανικές υποκουλτούρες και συγκρότηση κοινωνικής ταυτότητας: Η περίπτωση των πανκ στην Αθήνα, 1979–2013* (Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας: Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου – Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Ανάσυρση 08.02.2021 από: <https://core.ac.uk/download/pdf/132823499.pdf>
- Κουρκούτας, Η. Ε. (2008). *Η Ψυχολογία του έφηβου*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κουρκούτας, Η. Ε. (2011). *Προβλήματα συμπεριφοράς στα παιδιά. Παρεμβάσεις στο πλαίσιο της οικογένειας και του σχολείου*. Αθήνα: Τόπος.
- Κρυσταλλίδου, Ε. (2013). *Η διαχείριση του πένθους των παιδιών στο σχολικό πλαίσιο: Στάσεις και αντιλήψεις εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης* (Διπλωματική εργασία). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Επιστήμες της Αγωγής – Σχολική Ψυχολογία». Ανάκτηση 03.01.2021 από: <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/6780/1/M.E.Κρυσταλλίδου%20Ειρήνη.pdf>
- Λάππας, Α. (2019). *Το δώρο της εφηβείας*. Αθήνα: Εν Πλω.
- Λεονταρή, Α. (2015). Θάνατος και πένθος. Στο: Φ. Μόττη–Στεφανίδη (Επιμ.), *Παιδιά και Έφηβοι σε έναν κόσμο που αλλάζει: Προκλήσεις, προσαρμογή και ανάπτυξη*. Αθήνα: Εστία, σσ. 311–341.
- Μπλάγκα, Χ. (2018). *Γι' αυτούς που μένουν...* Αθήνα: 24 Γράμματα
- Μπρούζος, Α. (2009). *Ο Εκπαιδευτικός ως λειτουργός συμβουλευτικής. Μια ανθρωπιστική θεώρηση της εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ντουρά, Ε. Α. (2004). *Παιδιά σε Κατάσταση Πένθους* (Πτυχιακή Εργασία). Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας: Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου – Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης. Ανάσυρση 09.02.2021 από: <https://ir.lib.uth.gr/xmlui/bitstream/handle/11615/13377/P0013377.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Παπανικολάου, Ευ. (2014). *Η διαμέσου της Θείας Λατρείας και της λαϊκής παράδοσης παιδεία θανάτου των παιδιών της σχολικής ηλικίας* (Διδακτορική Διατριβή). ΕΚΠΑ.
- Ραιμπό, Ζ. (1996). *Το παιδί και ο θάνατος*. Αθήνα: Κέδρος.